

УДК 811. 161. 2'373, 611

АДВЕРБІАЛІЗАЦІЯ ІМЕННИКІВ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ВИНИКНЕННЯ МІЖЧАСТИНОМОВНИХ ОМОНІМІВ

Наталія Глібчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Розглянуто явище адвербіалізації іменникових словоформ, у результаті якого виникають міжчастиномовні омоніми. Розкрито механізм утворення таких мовних одиниць з урахуванням трьох основних критеріїв виділення частин мови: семантичного, морфологічного, синтаксичного. Окреслено способи розрізнення однозвучних іменників та прислівників.

Ключові слова: міжчастиномовна омонімія, транспозиція, конверсія, адвербіалізація іменників, прислівник.

Усі частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, між одиницями якої існують тісні взаємозв'язки, які полягають передусім у взаємопереходах і перетвореннях однієї частини мови в іншу. Зміни у граматичній системі мови осмислювали лінгвісти у різні часи. Ще у XIX ст. О. Потебня писав, що “розуміючи мову як діяльність, не можна дивитися на граматичні категорії¹, якими є дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди виведене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії помітно змінюються” [20, с. 82]. На думку В. Вашенка, “перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку... Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови” [3, с. 14–15].

У практичному курсі морфології інколи нелегко визначити частиномовну належність слова, а тим більше тоді, коли йдеться про однозвучні мовні одиниці, які належать до різних лексико-граматичних класів, тобто міжчастиномовні омоніми.

Явище омонімії в лінгвістичній літературі ніколи не трактували однозначно, саме тому воно не втрачає своєї актуальності, а отже, і зацікавлень мовознавців. Хоч проблема омонімії постала вже давно, проте досить тривалий період розвитку лінгвістики омонімія розглядається тільки на основі лексем. В україністиці омонімія була і є об'єктом зацікавлень лінгвістів, однак абсолютна більшість науковців – Л. Лисиченко [15], Г. Муқан [16], Л. Полюга [19], М. Муравицька [17], М. Кочерган [13], О. Демська [9] – аналізує й описує саме лексичну омонімію.

Проблеми граматичної омонімії в українській мові розглядають Л. Кіцила [11], О. Кушлик [14], І. Данилюк [8], О. Шипнівська [26], Н. Борисенко [2].

На думку О. Тараненка, “міжчастиномовні омоніми – слова або їхні окремі граматичні форми (омоформи), що, зберігаючи семантичні зв'язки на рівні лексичних

¹ О. Потебня називає граматичними категоріями і частини мови.

значень (оскільки це однокореневі слова), набули різних граматично-категоріальних значень” [24, с. 402].

У курсі морфології сучасної української мови явища міжчастиномовної омонімії часто стають предметом дискусій студентів, адже визначення частининомовного статусу багатьох слів викликає неабиякі труднощі. Тлумачні словники української мови не завжди допомагають вирішити проблемні питання, оскільки в них простежуються розбіжності в описі явищ омонімії та полісемії. Іноді ті самі звукові комплекси в одному словнику кваліфіковано як омоніми, а в іншому – як окремі значення полісемійної одиниці. Такий різнобій зумовлений відсутністю об’єктивних критеріїв визначення міжчастиномовних омонімів, які виникають шляхом переходу слів з одного лексико-граматичного класу до іншого, складністю процесу зміни або втрати словом, що трансформується, сукупності лексико-семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, властивих йому до початку процесу переходу, і набуття семантико-граматичних властивостей тієї частини мови, до якої переходить слово.

На наш погляд, у теоретичному і практичному аспектах важливо вивчати явища міжчастиномовної омонімії, розкривати процеси формування таких мовних одиниць. При цьому важливо враховувати основні критерії виділення частин мови: семантичний, морфологічний, синтаксичний.

Осміслення внутрішнього механізму виникнення міжчастиномовних омонімів – складний багатоаспектний процес. Одна з проблем полягає в тому, як інтерпретувати зміну граматичного (частининомовного) статусу слова з огляду на його лексичне значення. На думку В. Горпинича, “граматичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак” [6, с. 311].

Усі перехідні явища заслуговують на увагу дослідників, ми ж розглянемо процеси адвербіалізації іменників. “Адвербіалізація (лат. *adverbium* – частка) – вид транспозиції, що полягає в переході у прислівник або вживанні у прислівниковій функції інших частин мови” [4, с. 11]. Аналіз таких явищ ускладнюється тим, що “зміна належності окремої словоформи до певної частини мови класифікується як діахронічна конверсія” [11, с. 246]. Не ставимо за мету дослідити ті випадки адвербіалізації, унаслідок яких виникли прислівники на зразок *збоку*, *навесні*, *уперед* тощо, оскільки деривати такого типу не вступають у відношення міжчастиномовної омонімії з однозвучними іменниковими словоформами. Проаналізуємо ті явища транспозиції, які спричинили появу міжчастиномовних омонімів іменник / прислівник. У практичному курсі морфології їхнє розрізнення викликає певні труднощі.

Явища переходу різних частин мови у прислівник не раз привертала увагу українських мовознавців. Ще О. Огоновський у кінці XIX ст. досліджував цей процес. Він зазначав: “Одні прислівники творяться із займенників, другі ж суть формами імен” [18, с. 46]. І. Чапля у монографії “Прислівники в українській мові” розглядав адвербіалізацію як затяжний процес якісних змін граматичних категорій, унаслідок чого розвивається так звана морфологічна розгалуженість та співвідносність прислівників. На його думку, “процес адвербіалізації стає завершеним лише тоді, коли нейтральне вживання однієї категорії при іншій приводить до втрати першою категорією своєї змінності й лексичної виразності” [25, с. 31].

Спробуємо осмислити окремі типові випадки переходу іменників у прислівники, розкрити механізм утворення таких мовних одиниць, спираючись на три основні критерії виділення частин мови: семантичний, морфологічний, синтаксичний. Це допоможе у вирішенні складної проблеми визначення частиномовного статусу однозвучних слів, адже часто не можна провести чіткої межі між прислівниками та іменниковими словоформами.

У художніх текстах знаходимо різноманітні приклади адвербіалізації субстантивів. Аналіз цих явищ, по-перше, сприяє увиразненню характерних морфологічних ознак іменників та прислівників, по-друге, дає змогу розкрити функціональне мовне і мовленнєве розмаїття, а загалом стає дієвим засобом осмисленого вивчення морфології сучасної української мови.

Іменник як самостійна частина мови, яка може виконувати роль обставини в реченні, абсолютно передбачено вступає у процеси адвербіалізації. Перехід іменників у прислівники, який можна простежити в контексті, супроводжується внутрішньою зміною загальночастиномовного значення предметності на ознаковість. Як наслідок – новоутворене слово перестає відповідати на питання *що?*, втрачає здатність бути підметом чи додатком у реченні. “Творення вторинних іменних прислівників зумовлюється придієслівним уживанням відмінкових форм” [25, с. 59]. Перехід іменникових словоформ у прислівники – тривалий процес, інколи важко простежити ці зміни на якомусь етапі функціонування мови. “Якщо за гетерогенною класифікацією (семантичним, морфологічним і синтаксичним критеріями) визначати частини мови, то, відповідно, можливі три ступені їхнього взаємопереходу – **синтаксичний, морфологічний і семантичний**. Ці три ступені вказують на визначальну роль синтаксису у транспозиції частин мови і в їхніх семантико-синтаксичних модифікаціях” [5, с. 28].

Погоджуємось із твердженням І. Вихованця, що “з безпрійменникових форм іменників найбільшу здатність до адвербіалізації виявляє орудний відмінок” [4, с. 11]. На наш погляд, словоформи орудного відмінка однини більш інтенсивно задіяні в цих процесах порівняно з множиною. Від форми орудного відмінка однини іменника виникли прислівники *галопом, горою, гуртом, гвалтом, духом, самотою, самотиною, світанком, світом, серединою, силою, скоком, скопом, слідом, смерканням, смерком, смугою, сосонкою, спіраллю, стрибком, ступою, часом* та ін. Їхній частиномовний статус у тлумачних словниках визначений по-різному. Наприклад, у “Словнику української мови” слова *самотою, світанком, серединою, смугою* подано “у значенні присл.” [23, IX, с. 47, 88, 134, 418], а *світом, силою, скоком, слідом* визначено як прислівники в окремих словникових статтях [23, IX, с. 96, 170, 291, 358]. Це закономірно, оскільки важко на певному мовному зрізі визначити ступінь адвербіалізації конкретних іменникових словоформ, тим більше, що розрізняють два ступені адвербіалізації: “1) початкову, неповну, або синтаксичну, коли вихідна одиниця набуває лише синтаксичної функції прислівника, не змінюючи морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) завершену, повну, або морфологічну, коли вихідна частина мови набуває морфологічні властивості прислівника” [4, с. 11]. Перехід іменникових словоформ в орудному відмінку однини у прислівники підтверджують численні контексти з художньої літератури. Пор.: 1. *На підлозі коло грубки дотліває вихлюпнутий жовто-червоний відблиск вогню, і від нього тягне такою безвихідністю, такою застиглою тугою й самотою* (ім.), *що очі принцеси самі собою наливаються чимсь гарячим-гарячим* (В. Винниченко, “Сонячна машина”). 2. *Дід старівся самотою* (присл.) *десь у селі на Поділлі*

(О. Забужко, “Полюві дослідження з українського сексу”). 3. *Можновладний Рим знає, чим карати поета, що впадає в неласку: карає не чашию з отруєним вином, не африканськими левами на арені Колізею, карає безвістю, самотою* (ім.), *забуттям, досмертним оцим вигнанням між криги й сніги, де нема й ніколи не буде потреби в поетах!* (О. Гончар, “Берег любові”). 4. *Одна тільки запізнена хмаринка, біла, прозора, самотою* (присл.) *пливла позаду, як покотилополе* (С. Васильченко, “Олив’яний перстень”). Як бачимо з наведених прикладів, прислівник, на відміну від іменника, не може мати залежних прикметників або займенників прикметникового типу відмінювання. Крім того, унаслідок адвербіалізації новоутворені деривати зазнають змін на семантичному рівні. Зокрема, у вищенаведених першому і третьому реченнях іменникові словоформи *самотою* можна замінити синонімом *самотністю*. У другому і четвертому реченнях до прислівника *самотою* добираємо синонім *наодинці*. Добір синонімів-прислівників є одним із дієвих засобів визначення частиномовного статусу транспозитів. По суті всі “застиглі” іменникові словоформи мають “еквіваленти” серед “повноцінних” прислівників, наприклад: *галою* – *навскач, гуртом* – *колективно, разом, твалтом* – *насилно, світанком* – *рано-вранці, вдосвіта, світом* – *рано-вранці, вдосвіта, силою* – *насилно, силоміць, скопом* – *разом, спільно* та ін.

За нашими спостереженнями, інколи адвербіалізації може піддаватися кожне значення полісемійного іменника. Наприклад, форма орудного відмінка однини субстантива *горою* вступає у відношення міжчастиномовної омонімії з однозвучним прислівником. У “Словнику української мови” нема окремої словникової статті на прислівник *горою*, його розглянуто разом з іменником *гора* “у значенні прислівника” з одним значенням “у вигляді гори” [23, II, с. 125]. Проте контексти з художньої літератури свідчать про те, що похідний прислівник має ще одне значення: “вгорі”: *В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший* (М. Коцюбинський, “Дорогою ціною”); *Чи ще щось є в світі, oprіч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух* (М. Коцюбинський, “Тіні забутих предків”). Цей обставинний прислівник виник із прямого значення іменника *гора*, що означає “значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень” [23, II, с. 125]. У другому значенні іменник *гора* означає “велику кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось” [23, II, с. 125], наприклад: *Мимо вузькою дорогою рипить, як стара реля, блазенький візок з горою снопів, поруч широченно ступає дід* (С. Васильченко, “Олив’яний перстень”). Унаслідок транспозиції саме на ґрунті цього значення іменника виник уже не обставинний, а означальний прислівник зі значенням “у вигляді гори”: *І сниться хлопцям – придане горою, комори, скрині, лантухи, вози! А понавколо свахи ходять роєм, І сниться хлопцям – придане горою, а зверху Галя котить гарбузи...* (Л. Костенко, “Маруся Чурай”). На наш погляд, у тлумачних словниках це значення прислівника доцільно подавати як вторинне.

У результаті адвербіалізації іменникова словоформа орудного відмінка множини *горами* теж вступає у відношення міжчастиномовної омонімії з однозвучним прислівником. Цей процес тісно пов’язаний із семантикою як мотивувального слова, так і похідного. Якщо з форми орудного відмінка однини іменника *горою* розвинулось два лексичні значення прислівника, причому паралельно, то з форми множини *горами* – тільки одне: “у вигляді гори”. Це підтверджують численні контексти: *Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю пійдйма* (Т. Шевченко, “Причинна”); *Повсюди горами білили*

тріски, валялися важкі дубові бруси, не обтесані й не обкоровані колоди, теслиці, чорніли якісь рогачики та важкі, обплетені лозою “кобили” (Ю. Мушкетик, “Яса”). На наш погляд, граматична форма мотивувального слова (у цьому випадку: одна / множина) теж може впливати на розвиток значень похідного прислівника.

Розглядаючи явища адвербіалізації іменників, дослідники повинні також враховувати семантику як мотивувальних слів, так і похідних, оскільки між ними існує тісний взаємозв'язок. Якщо морфолого-синтаксичному способу словотворення “піддається” полісемійне слово, то кожне з його значень може бути підґрунтям для розвитку багатозначного транспозита. Приклади, наведені вище, переконують нас у цьому.

Зазначимо, що в окремих випадках міжчастиномовні омоніми (у цьому випадку: омографи) іменник / прислівник по-різному наголошують. В іменнику акцентуємо перший склад: *гуртом*, у прислівнику – другий: *гуртóm*. Іменник *гуртом* вступає у відношення міжчастиномовної омонімії тільки із грамат. знач. роду (ч.), відмінка (ор.), може виконувати синтаксичні функції додатка, обставини: *Веселим гуртом вирушили в путь. Попереду дід Олекса з Маринкою, за ними Юлій, Євген, Микола і Андрій, позаду ступали Дмитро Іванович з Іриною Михайлівною* (Ю. Мушкетик, “Біла тінь”); *Над гуртом збитих докупи людей стояв крик і рев* (В. Винниченко, “Студент”). Крім того, іменникова словоформа *гуртом*, на відміну від прислівника, може вживатися з прийменником: *над гуртом, із гуртом*. Означальний прислівник *гуртóm* можна замінити іншими словами-синонімами *разом, колективно*. Наприклад: *Я не сперечався зі своїми наставниками, це було небезпечно, вони мене висміяли б, потоптали б гуртом – що залишилося б по мені?* (Р. Федорів, “Єрусалим на горах”).

В українській мові є прислівники, які втратили зв'язок із субстантивами, від яких вони походять. У “Словнику української мови” подано прислівник *сторицею* із значенням “у багато (буквально – у сто) разів більше” [23, IX, с. 733]. До речі, слово **СЪТОРИЦА** (орудний відм. **СЪТОРИЦЕЖ**) – “запозичення із старослов'янської мови, воно є похідним від числівника **сѣто**, що відповідає укр. *сто*” [10, V, с. 427]. Безперечно, що про міжчастиномовну омонімію на сучасному етапі розвитку мови тут стверджувати не можна, але цей приклад демонструє остаточний, завершальний етап адвербіалізації.

Словоформи орудного відмінка множини іменників менше охоплені процесами адвербіалізації порівняно з однинною. У “Словнику української мови” зафіксовані випадки переходу у прислівник форм *днями, часами*, причому вони визначені як прислівники в окремих словникових статтях [23, II, с. 315; XI, с. 276]. Засобом розрізнення міжчастиномовних омонімів є передусім наявність залежних прикметників та займенників прикметникового типу відмінювання у субстантивів: 1. *Михайло Михайлович засмавився, почорнів... Цілими днями він буває на сонці* (Л. Смілянський, “Сонцепоклонник”). 2. *Ближчими днями гінці виїжджають до Новгороду* (С. Скляренко, “Володимир”). Похідні прислівники не мають при собі залежних слів: *Олександр Іванович поволі розговорився, сказав, що днями сподіваються приїзду нового завідувача облздороввідділу, який, мабуть, завітає і до них* (Б. Антоненко-Давидович, “За ширмою”). У цьому реченні слово *днями* можна замінити прислівником *скоро*. За нашими спостереженнями, в інших контекстах слово *днями* вжито із значенням “протягом багатьох днів”, воно вступає в синонімічні відношення з прислівником *довго*: *Днями вони тяжко працювали* (усне молв.). Отже, унаслідок адвербіалізації транспозити можуть набувати кількох значень.

Визначення частиномовного статусу словоформи *часами* також інколи на практиці викликає труднощі. Якщо її можна замінити прислівником *іноді*, то доцільно зазначати про адвербіалізацію цієї іменникової словоформи: 1. *Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому* (М. Коцюбинський, "Fata morgana"). 2. *Крутить їй рученьку... Часами напала розпука: "Навіщо ці вірші, ця праця дрібна?... Яка з неї користь? Що я, слабосила, проти горя й недолі?.."* (М. Олійник, "Дочка Прометея"). Неможливість такої заміни, а також наявність залежних прикметників чи займенників прикметникового типу відмінювання, потенційний прийменник при словоформі свідчать про її належність до лексико-граматичного класу іменників: 1. *Остан був сердитий. Останніми часами все його якось гнівало* (Б. Грінченко, "Під тихими вербами"). 2. *Жив Балан на Правобережній Україні недовго, бо там панували й хазяйнували поляки і гнітили український люд ще гірше, ніж перед часами Богдана Хмельницького* (А. Кашенко, "Зруйноване гніздо").

У відношенні міжчастиномовної омонімії з прислівником вступають форми називного і знахідного відмінків таких іменників, як *безмір*, *безкрай*, *віддаль*, *вік*, *гаразд* та ін., які вийшли із системи словозміни іменника, втратили його граматичні ознаки, набули незмінності прислівника, розвинули нові лексичні значення. Ці лексико-граматичні процеси можемо простежити, порівнюючи функціонування однозвучних субстантивів та прислівників у контекстах. Пор.: 1. *Северині хочеться піти в той білій безмір неторканого снігу, щоб загубитися там навіки і де б ніхто й ніколи не знайшов її* (М. Матіос, "Москалиця"). 2. – *Чи люди знають те, що трава про землю, птах про небо і звір про безмір самотності? – прошепотіла гірко й відчаєно і зникла, залишивши імператора в його безсилій розгубленості* (П. Загребельний, "Євпраксія"). 3. *Галя... раділа його маленьким radoцям, безмір болівала його боліннями* (Є. Кротевич, "Сини землі"). У першому реченні іменник *безмір* має значення "неозорі простори, безмежжя", у другому переносне значення субстантива – "це надзвичайна глибина, сила вияву чого-небудь". У третьому контексті слово *безмір* відповідає на питання *якою мірою?* Його можна замінити синонімами-прислівниками *міри* і ступеня *дуже, надзвичайно*. Очевидно, що лексичне значення похідного прислівника розвинулось із переносного значення іменника. Наголосимо, що в "Словнику української мови" адвербіалізовані значення слів *безкрай*, *безмір* трактуються "у знач. присл." [23, I, с. 132, 134]. Можливо, на такий лексикографічний опис наведених слів вплинуло те, що вони належать до рідковживаних. На наш погляд, ці транспозити зазнали повної адвербіалізації, оскільки в них простежуються морфологічні і синтаксичні властивості прислівника, а саме: 1) незмінність; 2) функція обставини в реченні. Ці процеси привели до їх синтаксичної автономності і звуження синтаксичної сполучуваності (втрати ними ролі опорного слова у словосполученнях).

Слово *гаразд* теж має "свою цікаву історію". Воно є окремим виявом явища міжчастиномовної омонімії, бо може бути іменником, прислівником, часткою. У "Словнику української мови" частку і прислівник *гаразд* подано в одній словниковій статті (першій!), а однозвучний іменник – у другій. До речі, їх визначено як омоніми [23, II, с. 29]. На наш погляд, слово *гаразд* як діалектизм у частиномовному статусі іменника зі значенням "добро, благополуччя" вжито зрідка: *І щасливій молодій душі забажалося зробити весь світ щасливим, та просвіченим, та заможним, та добрим і омирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просвітність, гаразд, щоб нічого не було на світі ні темного, ні голодного, ні смутного та журливого* (І. Нечуй-Левицький, "Хмари"). Через це лексикографи спочатку подавали прислівник, а після

нього – іменник [21, I, с. 272]. Щоправда, у праці “Гуцульські говірки. Короткий словник” – на першому місці іменник *гаразд*, на другому – прислівник (в окремих статтях) [7, с. 43]. Уважаємо такий лексикографічний опис логічним, оскільки на ґрунті іменника виник прислівник. Це підтверджують етимологічні дослідження [10, I, с. 470]. Аналізований субстантив зазнав такого ступеня адвербіалізації, який витіснив його на другий план. Цьому процесу сприяла висока частотність уживання прислівника *гаразд*. Простежимо, як реалізуються значення цього прислівника у контекстах: 1. [К у ц ь:] *Я їм коня притяг за гичку в стайню. Гаразд мене поповозив востаннє, вже не возитиме нікого більше* (Леся Українка, “Лісова пісня”). 2. *Гаразд іще, що зшиток з його поезіями забутий в брата в Корсуні* (В. Шевчук, “Терновий світ”). У першому реченні слово *гаразд* можна замінити конструкціями “належним чином”, “як слід”. Це означальний прислівник, який залежить від дієслова. У другому реченні слово *гаразд* – головний член односкладного речення, до нього добираємо синонім-предикатив *добре*. На практиці не завжди легко диференціювати аналізований прислівник й однозвучну з ним частку. Надійним прийомом розрізнення міжчастининомовних омонімів є добір синонімів, але не в цьому випадку, оскільки стверджувальну частку *гаразд* можна замінити часткою *добре*, яка нею є не завжди. Це слово може бути предикативним прислівником тощо. За нашими спостереженнями, частку *гаразд* у реченні завжди відокремлюють крапкою, комою, знаком питання, знаком оклику: 1. – *Надішліть свою фотокартку. Мені буде присмно дивитись, – раптом попросив Добролюбов. – Гаразд. А ви свою. Тепер же. У Флоренцію* (О. Іваненко, “Марія”); 2. [Леся:] *Чуєш, Михайлику? Як повернемося додому, зробимо такого човна і подамося... до Києва, потім у Канів, на Тарасову могилу, гаразд?* (М. Олійник, “Дочка Прометея”). Отже, графічне виділення слова у тексті є допоміжним засобом визначення його частининомовного статусу.

Здатність до адвербіалізації виявляють форми називного відмінка однини багатьох абстрактних іменників, які позначають негативні поняття, а саме *ганьба*, *горе*, *гріх*, *жаль*, *жах*, *кривда*, *сором*, *шкода* та ін. Унаслідок виникають міжчастининомовні омоніми. Пор.: 1. *Твоє горе* (ім.) *від тебе вже старше за віком. О, як темно тепер у твоєму дворі! Не запалиться свічка у жодному з вікон* (О. Пахльовська, “Видіння сухих осокорів”). 2. *Горе* (присл.) *тому чоловікові, що, як птиця, ховає іноді від дійсності голову під своє крило* (М. Стельмах, “Велика рідня”). 3. *Найтяжчий, непростимий гріх* (ім.) – *не порятувати того, хто на краю загибелі* (Ю. Мушкетик, “Гетьманський скарб”). 4. *Йонька на те не зважав. Звісне діло, баба чорного пенька боїться, а він таки ж господар, і гріх* (присл.) *йому, та ще й великий, не брати того добра, що само в руки пливе* (Г. Тютюнник, “Вир”). Зазначимо, що унаслідок транспозитних змін виникають предикативні прислівники, причому вони можуть розвивати нові лексичні значення. Щоб їх виявити, простежимо функціонування слова *шкода* у реченнях: 1. *І Сіркові заболіло серце, було шкода хлопця, знеласкавленого долею* (Ю. Мушкетик, “Яса”). 2. *Дашковичеві стало шкода рідного кубла, де він зріс, де він бігав дрібними ногами. Він зітхнув і задумався* (І. Нечуй-Левицький, “Хмари”). 3. *Кошовому було шкода дорогої одежини, яку справляли на скарбні гроші, й стало прикро* (Ю. Мушкетик, “Яса”). 4. – *А вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати – тож не знаю, хто мене присилює* (Марко Вовчок, “Сестра”). У наведених контекстах реалізуються полісемійні “можливості” похідного прислівника *шкода*. У першому реченні йдеться про співчуття до когось, чого-небудь. У другому – про почуття прикрасі з приводу втрати чого-небудь, у третьому – про небажання людини позбутися чогось. У

четвертому реченні транспозит *шкода́* можна замінити прислівниками *марно*, *даремно*. У цьому значенні наголос падає не на перший склад, а на другий. Отже, акцентуаційні нюанси стають одним із засобів розрізнення не тільки міжчастиномовних омонімів (іменників / прислівників), але є ідентифікаторами лексичних значень полісемійних слів.

Перехід форм знахідного відмінка однини іменників у прислівники з кількісним значенням репрезентують поодинокі приклади: *дрібку*, *дрібочку*, *кріхту*, *кріхточку*. У результаті цього процесу виникають міжчастиномовні омоніми. Щоправда, прислівник *дрібку* є діалектним. Його функціонування підтверджують контексти з творів І. Франка: 1. [Герман] *був всюди і дер лико, де тільки дрі́бку відставало* (“*Воа constrictor*”). 2. *Се́й та той пере́йде один-півтора переко́са, кине ко́су на землю, зітхне ва́жко-ва́жко та й лягає на во́зку холо́дну коше́ницю, щоб дрі́бку осві́житися* (“*Борислав сміється*”). До транспозита *дрібку* можна дібрати синонім *трохи*. Іменникова форма *дрібку* вступає у відношення міжчастиномовної омонімії тільки у формі знах. відмінка однини, виконує синтаксичну функцію додатка, може мати залежні прикметники або займенники прикметникового типу відмінювання: 1. [Гайдаш] *вперше побачив свого учня інакшим, таким, який уже дрі́бку чо́гось почертну́в із його кни́жок* (Р. Федорів, “Єрусалим на горах”). 2. [Характерник] *візьме дрі́бку рідної землі́ під ша́пку – і в похі́д, і земля́ ця дає йому́ такі́ чари, що, коли зі́йдеться з воро́гом ві́ч-на-ві́ч, то воро́г його́ не ба́чить* (О. Гончар, “Собор”). У першому реченні іменникову словоформу вжито у значенні “невелика частина, мала кількість чого-небудь” у другому – в значенні “грудочка” [23, II, с. 413].

Варто зазначити, що унаслідок завершеної транспозиції новоутворені прислівники часто зазнають змін на морфемному рівні. Відбувається перетворення флексії на суфікс: *дрі́бк-у* (ім.) → *дрі́б/к-у* (присл.), *крі́хт-у* (ім.) → *крі́х/т-у* (присл.), *гурт-ом* (ім.) → *гурт/ом* (присл.), *слід-ом* (ім.) → *слід/ом* (присл.) та ін. Цей процес спостерігаємо тоді, коли відбувається адвербіалізація іменникової форми в непрямих відмінках.

Здатність переходити у прислівники виявляють не лише питомі слова, а й запозичені. В українській мові є іменник *ша́баиш*, який уживають у двох значеннях: “1. *рел.* Суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом. 2. *міф.* За середньовічними повір’ями – нічне збіговисько вільдом, чортів, чаклунів тощо, яке супроводжується диким розгулом” [23, XI, с. 393]. Слово *ша́баиш* – запозичення з мови ідиш (*Schabbes* – субота) [22, С. 649]. У “Словнику української мови” зафіксовано й субстантив *шаба́иш* з наголосом на другому складі із значенням “закінчення, кінець чогось (перев. роботи)” [23, XI, с. 393]. Безперечно, що зрушення в семантиці похідного іменника призвели до зміни наголосу, тим більше, що сприятливим ґрунтом для цього є особливості української акцентуації, яка характеризується вільним (різномісним, нефіксованим) наголосом слів. Етапи транспозиції іменника у прислівник можна простежити за допомогою схеми: *ша́баиш* (ім.) (з наголосом на першому складі) → *шаба́иш* (ім.) (з наголосом на другому складі) → *шаба́иш* (присл.). Слово *шаба́иш* унаслідок зміни функції підмета, додатка на предикатив зазнає синтаксичної адвербіалізації, що призводить до незмінності деривата. Отже, в аналізованому прислівнику реалізуються два ступені транспозиції – синтаксичний і морфологічний. На думку І. Вихованця та К. Городенської, “найвищим ступенем переходу частин мови виступає **семантичний ступінь**, який потрібно вважати остаточним завершенням частиномовного переходу” [5, с. 27]. Звернувшись до контекстів, простежимо, чи відбуваються зміни в лексичному

значенні цього слова у функції прислівника: 1. *Незабаром йому [Максимові] за знамено Георгія почили. А тут і війна – шабаши!* (Панас Мирний, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”). 2. [Чіпка:] – *Од сьогодні – шабаши тити! годі гуляти!.. Станьмо й ми такими, як люди...* (Панас Мирний, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”). У першому реченні слово *шабаши* вжито в нетиповій для нього функції присудка, хоча зміни на семантичному рівні не простежуються. У цьому прикладі воно означає “останній момент чого-небудь, що відбувається в часі; кінець” [23, II, с. 103]. У другому контексті дериват *шабаши* можна замінити предикативним прислівником *годі*, що означає “вистачить” [23, II, с. 103]. У цьому реченні синтаксична транспозиція призвела до семантичних змін, бо очевидно, що *кінєць* і *годі* – слова різні за значенням, однак, на наш погляд, ці слова мають спільну сему, яка вказує на припинення якоїсь дії. Унаслідок адвербіалізації іменника виникає такий прислівник, що на семантичному рівні зберігає значення субстантива і водночас розвиває нові лексичні нюанси, а саме вживається з інфінітивом з побажанням, наказом закінчити, припинити щось. Зрушення на лексичному рівні пов’язані із синтаксичними і морфологічними змінами похідного слова.

Отже, транспозиція відіграє важливу роль у функціонуванні мови. Про це зазначав Ш. Баллі: “Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки слугували б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним змінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків” [1, с. 143].

Близькість іменника та прислівника можна пояснити їхньою здатністю вживання в ролі обставини. Ця спільна синтаксична функція не сприяє чіткому протиставленню частин мови, “розмиває” межі між ними, створює сприятливі умови для переходу іменників у прислівник. Цей процес супроводжується комплексом лексико-граматичних трансформацій. Перехід іменника у прислівник супроводжується змінами на всіх рівнях семантичної структури: формуються нові лексичні і категоріальне значення, з’являються синонімічні й антонімічні відношення із словами другого класу слів, тобто з прислівниками.

Система прислівників української мови є відкритою, оскільки постійно поповнюється новими словами внаслідок процесу адвербіалізації. За нашими спостереженнями, мотивовані іменниками прислівники зберігають взаємозв’язок з вихідними для них словами. Наслідками переходу іменникових словоформ у прислівники є: 1) зміна частиномовного значення (предметності на ознаковість); 2) втрата граматичних категорій роду, числа, відмінка; 3) зміна (не завжди, бо іменник може бути обставиною) синтаксичної функції в реченні (підмета, додатка на обставину чи предикатив). Варто зазначити, що іменники, відриваючись від парадигми відмінювання, “застигають” у новому функціональному статусі, тобто стають незмінними. У результаті виникають міжчастиномовні омоніми (іменник / прислівник). Транспозиція субстантивів у прислівники часто призводить до змін на рівні лексичного значення. У цьому випадку спостерігаємо остаточний ступінь переходу слів із однієї частини мови в іншу – семантичний. Умови для переходу іменників у прислівники визначає не тільки синтаксична функція слова, а й складна взаємодія елементів лексичної й граматичної семантики.

Перспективним є питання про передумови адвербіалізації іменників. З цього погляду цікаво досліджувати семантику і форму тих іменників, які з більшою вірогідністю вступають у процеси адвербіалізації. Це тема окремого дослідження. Проте наголосимо, що легко переходять у прислівники іменники із семантикою часу,

стану.

Кожен випадок адвербіалізації – це індивідуальний “життєвий шлях” конкретного слова, дуже довгий, бо розтягнений на століття, і загадковий, бо часто приховує етапи “перевтілення” іменника у прислівник. Цей процес потрібно розглядати з урахуванням не тільки синтаксичної функції похідного слова в реченні, а й тих морфологічних, семантичних, інколи графічних чи акцентуаційних “метаморфоз”, яких зазнає дериват унаслідок транспозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М., 1955.
2. Борисенко Н. С. Проблема граматичної омонімії в сучасному мовознавстві / Н. С. Борисенко // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 4. – 2007. – С. 7–10.
3. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14–15.
4. Вихованець І. Р. Адвербіалізація / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 11.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; за ред. І. Р. Вихованця. – К., 2004.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К., 2004.
7. Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.
8. Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / І. Г. Данилюк. – Донецьк, 2006.
9. Демська О. М. Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. М. Демська. – К., 1996.
10. Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. – Т. I–V. – К., 1983–2006.
11. Кіцила Л. Деякі теоретичні проблеми дослідження омонімії в слов'янському мовознавстві / Л. Кіцила // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 159–166.
12. Клименко Н. Ф. Конверсія / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 246.
13. Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів, 1980.
14. Кушлик О. Омонімія незмінних класів слів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. Кушлик. – Львів, 2000.
15. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х., 1977.
16. Муқан Г. М. Багатозначність і омонімія / Г. М. Муқан // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 8. – С. 30–36.
17. Муравицька М. П. Психолінгвістичний аналіз лексичної омонімії / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 59–68.
18. Огоновський О. Граматика руського языка для шкіл середніх / О. Огоновський. – Львів, 1889. – С. 46.
19. Полюга Л. М. Омонімія і багатозначність слова / Л. М. Полюга // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 7. – С. 40–45.

20. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М, 1958. – Т. I–II. – С. 82.
21. Словарь української мови : у 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
22. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К., 2000.
23. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.
24. *Тараненко О. О.* Омоніми / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 402.
25. *Чапля І. К.* Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – К., 1960.
26. *Шипнівська О. О.* Структурно-семантичні та функціональні характеристики міжчастиномовної морфологічної омонімії сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. О. Шипнівська. – К., 2007.

*Стаття надійшла до редакції 05.10. 2011
доопрацьована 15. 10. 2011
прийнята до друку 10. 01. 2012*

ADVERBIALISATION AS ONE OF THE WAYS OF DEVELOPING OF LEXICO-GRAMMATICAL HOMONYMS

Nataliya Hlibchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
The department of the Ukrainian Language,
Universytetska Str., 1/234, 79001, Lviv, Ukraine,
Phone: (032) 239 47 17*

The phenomenon of nouns adverbialisation as a result of which lexico-grammatical homonyms appear in theoretical and practical aspects is considered in the article. The mechanism of formation of such language units, taking into account three main criteria of discriminating between the parts of speech, namely semantic, morphological and syntactic has been described. The ways of distinguishing between the nouns and the adverbs which are pronounced in the same way are analyzed.

Key words: lexico-grammatical homonymy, transposition, conversion, nouns adverbialisation, adverb.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МЕЖЧАСТИРЕЧНЫХ ОМОНИМОВ

Наталія Глибчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79001, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 47 17*

В статье в теоретическом и практическом аспектах рассмотрены явления адвербиализации форм имён существительных, в результате которого возникают межчастиречные омонимы. Раскрыт механизм образования таких языковых единиц с учётом трех основных критериев выделения частей речи: семантического, морфологического, синтаксического. Определены способы размежевания однозвучных имён существительных и наречий.

Ключевые слова: межчастиречная омонимия, транспозиция, конверсия, адвербиализация имён существительных, наречие.